



## CEMALEDDİN AFGANÎ'NİN AHMET AĞAOĞLU (AGAYEF) ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Mehmet KURU\*

### Öz

Tarih boyunca devletlerde köklü değişimlere sebep olan milliyetçiliğin ortaya çıkışı ve gelişimi ile ilgili çok farklı yaklaşımlar olmuştur. Bunlardan bir kısmı milletin kalkınması için milliyetçiliği olmazsa olmaz olarak görürken diğer bir kısmı ise devletin yıkılması için bir tuzak olarak görmüştür. Ahmet Ağaoğlu (Agayef), Osmanlı Devleti'nin zor günlerden geçtiği son dönemlerinde şekillenip, şiddetle savunulmaya başlanmış olan *Türkçülük* düşüncesinin gelişmesinde önemli katkılarda bulunmuş düşünce ve siyaset adamı olmuştur. Ahmet Ağaoğlu ile birlikte birçok Türk düşünürü, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Rus Çarlığı'nın Müslümanlar üzerinde yoğun bir asimile politikası uygulaması karşısında, Türkçülüğün kaçınılmaz bir tedbir olduğuna inanmışlardır. Ağaoğlu ve arkadaşlarının hedefleri sadece Rusya ile sınırlı olmamış, Müslüman Türklerin yoğun olarak yaşadığı birçok yerde Türk milliyetçiliğini yerleştirmeye çalışmışlardır. Bu amaç için gerek Azerbaycan'da ve gerekse Der-saadet'te çeşitli görevler üstlenen Ağaoğlu'nu, üzerinde hala tartışmaların yaşandığı Cemaleddin Afganî ve onun düşünceleri derinden etkilemiştir. Bu makalede Ahmet Ağaoğlu'nun hayatı, fikrî dünyası ve Cemaleddin Afganî'nin onun üzerinde bırakmış olduğu derin tesirler üzerinde durulmuştur.

### Anahtar Kelimeler

*Ahmet Ağaoğlu, Cemaleddin Afganî, Türkçülük, Milliyetçilik*

---

\* Tarih Öğretmeni, Milli Eğitim Bakanlığı, Konya/Türkiye.  
muallimmehmet@gmail.com  
Orcid No: 0000-0001-5031-4284  
Makale Gönderilme Tarihi: 02.03.2021  
Makalenin Kabul Tarihi: 27.09.2021  
Makalenin Yayınlanma Tarihi: 25.10.2021  
Makalenin Türü: Araştırma



## THE EFFECT OF CEMALEDDİN AFGANÎ ON AHMET AGAOĞLU (AGAYEF)

### Abstract

*Throughout the history, there have been many different approaches to the emergence and development of nationalism, which caused radical changes in states. Some of them saw nationalism as indispensable for the development of the nation, while others saw it as a trap for the collapse of the nation. Ahmet Ağaoğlu (Agayef) was a thinker and a politician who made important contributions to the development of the idea of Turkism, which was shaped and strongly defended in the last period of Ottoman Empire's difficult times. Along with Ahmet Ağaoğlu, many Turkish thinkers believed that Turkism was inevitable precaution in the face of Russian Tsarist's intense assimilation policy on Muslims since the end of nineteenth century. The goals of Ağaoğlu and his friends were not limited to Russia, in fact they tried to establish Turkish nationalism in many places where Muslim Turks lived intensely. For this purpose, Ahmet Ağaoğlu, who took on various duties both in Azerbaijan and in Dersaadet, was deeply influenced by Cemaleddin Afghani and his thoughts on which there are still debates. In this article, Ahmet Ağaoğlu's life, his intellectual world and the deep influences of Cemaleddin Afghani on him are emphasized.*

### Keywords

*Ahmet Ağaoğlu, Cemaleddin Afganî, Turkism, Nationalism*



## GİRİŞ

XIX. yüzyılın son dönemleri ile XX. yüzyılın başlangıç yılları, Azerbaycan tarihinde dönüm noktası olan yıllar olmuştur. Bu dönemde ülke tarihi açısından bir yandan kültür, sanat ve edebî alanlarda önemli eserler ortaya konulurken bir yandan da Azerbaycan halkının kaderinde önemli görevler üstlenmiş olan insanlar yetişecektir. Günden güne artan Rus baskısı, bölgede yaşayan diğer Türk toplumları ile birlikte Azerî Türklerinde de milliyetçilik duygularının güçlenmesini sağlamıştır. Bu güçlenmede birçok Türk aydını gibi Ahmet Ağaoğlu'nun da katkısı olduğu görülmektedir.

Ahmet Ağaoğlu'nun yaşadığı yıllar (1869-1939), Türk-İslam dünyasının "zor zamanları" olarak ifade edilebilecek bir döneme tesadüf etmektedir. Bu dönem, Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid liderliğinde denge siyaseti izleyerek hayatta kalmaya çalıştığı; Asya'daki Türk topluluklarının, Rus istilâsına maruz kaldığı zor yıllardır. İşte bu çetin dönemde, İslam dünyasının tek çatı altında toplanması konusunu kendine dert edinmiş, bu amaçla birçok ülke gezmiş, görüşmeler yapmış, devlet adamlarından itibar görmüş olan bir şahsiyetin, Cemaleddin Afganî'nin hayatı ve düşünceleri bir kısım Müslüman-Türk aydınında incelemeye değer bulunmuştur. Belki de içerisinde bulunulan sıkıntıların çözümüne katkı sağlayabilecek bir perspektif olarak görülmüştür. Bu düşünceye sahip Azerbaycanlı önemli düşünce insanlarından biri de Ahmet Ağaoğlu (Agayef) olmuştur.

Azerbaycan'dan ayrıldığında vatanseverlerin çok üzüldüğü, mücadeleciler bir fikir adamı olan Ağaoğlu, gerek Azerbaycan'da ve gerekse yeni kurulan Türk Devleti'nde önemli görevler üstlenmiştir. Türkçülüğün önemli savunucularından olan Ağaoğlu'nun düşünce dünyasında, zaman içerisinde büyük değişimler olmuştur. Bu değişimde Doğulu önemli aksiyon adamlarından Cemaleddin Afganî'nin katkısı çok olmuştur. Evinde misafir ettiği Afganî'nin, İslam dinine, mezheplere, kadınlara ve milliyetçiliğe bakış açısı onda yeni ufuklar açtığı düşünülebilir. Ayrıca Afganî'nin doğum yeri, mezhebi ve mensubiyeti konusunda sonradan çıkacak uzun tartışmalara da ışık tutmuştur.

## I. AHMET AĞAOĞLU'NUN HAYATI

Ahmet Ağaoğlu, 1869 yılında bugüne kadar Ermenistan ile Azerbaycan arasındaki mücadelenin temelini oluşturan ve 2020 yılında Azerbaycan Devleti tarafından Ermenistan işgalinden kurtarılan Dağlık Karabağ bölgesinin Şuşa şehrinde doğmuştur. Bölgenin tamamı uzun yıllar İran hâkimiyetinde kalmış fakat 1828 Türkmen çayı Antlaşması ile Rus Çarlığı'nın eline geçmişti. Çarlık yönetimi, Türk nüfusunun etkinliğini azaltmak



için Ermenileri bölgeye yerleştirmek sureti ile bugün de devam eden Ermeni işgalinin bir nevi ön hazırlığını yapmıştır. Agayef 'in babası, önemli bir âlim olan Mirza İbrahim'in oğlu Mirza Hasan'dır. Annesi ise Taze Hanım'dır. Çocukluk döneminden itibaren kendisini ailesinden gelen ilim bir ortamda bulmuş olan Ağaoğlu bu durumunu: *"Gençlik günlerimin hemen hepsini ilmi ve irfanî mücadeleler arasında geçirmek mecburiyetinde kaldım... Gün geçmiyordu ki evimizin geniş divanhanesinde birçok ilim ve irfan erbabı toplanıp pilavla nargile arasında muhtelif dini meseleler üzerinde, uzun uzadıya münakaşalar cereyan etmesin... İşte ben uzun seneler devam eden bu gibi münakaşaların, mücadelelerin içerisinde büyüdüm."* sözleri ile ifade etmiştir.<sup>1</sup>

Annesinin ısrarları sonucunda eğitim hayatına Rus okullarında devam eden Ağaoğlu, geleneksel eğitimden daha ziyade pozitif bilimlere ağırlık veren bir lisede okumuş ve bu liseyi 1887 yılında üstün derece ile tamamlamıştır. Kendine ders veren hocalarından hep övgü ile bahsetmiştir: *"Bu mütevâzi, vazifesinas, meslek aşkı ile dolu insanları hatırlarken hala derin bir şükran hissi ve minnettarlıktan kendimi alamıyorum. Bunlar, bende ve bütün arkadaşlarımda ilme, irfana, hakka ve hakikate karşı derin bir iman ve aşk doğurarak bizim için hayat yolunu ışıklandırılan nurlu birer meş'ale oldular. O zaman Rus münevverleri, bilhassa Tolstoi, Dostoevski, Turgeniev gibi idealistlerden müllhem idiler; Çarlığın, istibdâdın, zulüm ve cebrin, taassub ve cehaletin amansız düşmanı idiler. Üçüncü Aleksandır gibi cabbâr bir çarın bütün şiddetlerine, bütün murâkabelerine rağmen, bu muallimler talebeye ilim, irfan, güzellik ve hürriyet aşkını zerketmek yolunu buluyorlardı; talebelerine kendi kendilerini terbiye etmek ve yetiştirmek çarelerini telkin edebiliyorlardı."* Modern bir eğitim almış olan Ağaoğlu, bu tarz eğitim kurumlarının Türkler arasında olmamasından oldukça rahatsız olmuştu. Türk olarak beş kişi girmiş olduğu bu okuldan sadece o mezun olmuştur. Ancak Ağaoğlu, Rus yönetiminin yürürlüğe soktuğu yeni kurala göre üniversiteye gidebilmek için Rusya'nın sadece belli yerlerindeki liselerde bir yıl daha ilave eğitim almak şartı koyulması nedeniyle kalan bir yıllık lise eğitimi için Tiflis'e gitmek zorunda kalmıştır.<sup>2</sup>

Tiflis'teki eğitimini tamamladıktan sonra 1887 de Rus İmparatorluğu'nun başkenti olan Saint Petersburg'a gitmiş olan Ağaoğlu, burada Azerbaycan Türkleri arasında ayrı bir yeri olan Hüseyin zade Ali Bey ve Topçubaşı Ali Merdan Bey ile tanışma fırsatı bulmuştur. Gözlerindeki rahatsızlık nedeni ile önce memleketi Şuşa'ya dönmüş, tedavinin tamamlanmasından sonra da öğrenim hayatını Paris'te hukuk okuyarak devam

<sup>1</sup> Yusuf Akçura, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 202.

<sup>2</sup> Hüseyin Sadoğlu, "Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü", *Türk Yurdu Dergisi*, Y. 100/S. 281, (2011), s. 84-88.



ettirmiştir. Burada daha öğrencilik yıllarından itibaren ülkenin önemli dergilerinde makaleleri yayımlanmıştır.<sup>3</sup> Paris'teki talebelik yıllarında İran taraftarı düşüncelere sahip olan Ağaoğlu, ilerleyen yıllarda Ahmed Rıza ve Cemaleddin Afgânî'den etkilenerek İslâmcı ve Türkçü fikirlere sahip olmaya başlamıştır.<sup>4</sup>

1894 yılında Paris'teki eğitimini tamamlamış ve Azerbaycan'da öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Beş çocuğu olan Ağaoğlu, Azerbaycan'da bulunduğu sırada *Meşrik* isiminde dergi çıkarmak istemişse de Rus yetkilileri buna izin vermemiştir. Öğretmenliğin yanında yapmış olduğu siyasi faaliyetleri nedeni ile Rusya'da rahat edemeyeceğini anlamış olmalı ki 1908 yılında İstanbul'a kaçmıştır.<sup>5</sup>

### I.1. İstanbul Yılları

Paris'te bulunduğu yıllarda Osmanlı Devleti'nde meydana gelen gelişmeleri yakinen takip eden Ağaoğlu, orada tanışmış olduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenlerinden Ahmet Rıza Bey'in yardımı ile kısa sürede mühim mevkilere gelmiştir. İlk görevi Süleymaniye Kütüphanesi Müdürlüğü olmuştur. II. Meşrutiyet'in ilanı birlikte tekrar açılan Osmanlı Mebusan Meclisi'ne Afyon mebusu olarak girmiştir. Parti içinde aktif olarak çalışmış ve Merkez-i Umumî üyeliği yapmıştır. Ayrıca *Türk Derneği*, *Türk Yurdu* ve *Türk Ocaklarında* kurucu üyeliklerde bulunmuştur. I. Dünya savaşının patlak vermesi üzerine Nuri Paşa idaresindeki Kafkas ordusunda görev almış, kurulmuş olan Azerbaycan Parlamentosunda mebus olmuştur. Savaş sırasında Azerbaycan Türkleri adına Paris Barış Konferansına katılmak istemişse de İngilizler tarafından diğer İttihatçılar ile birlikte tutuklanmış ve Malta'ya sürgün edilmiştir. 1921 yılında TBMM hükümeti ile yapılan antlaşma sonucunda özgür kalmış ve millî mücadeleye katılmıştır. Milli mücadelenin özellikle basın yolu ile mücadele safhasında aktif rol alan Ağaoğlu, *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde genel yayın yönetmenliği görevinde bulunmuştur. 1931 yılına kadar aktif olarak siyasetin içinde kalmıştır. Teşkilat-ı Esasiye'nin hazırlanmasından Halifelik'in kaldırılmasına kadar yeni kurulan devletin laik bir yapıya dönüştürülmesi aşamasında aktif rol almıştır.<sup>6</sup> Cumhuriyet Halk Fırkasında bulunduğu son dönemde yüksek sesle "*partinin halktan koşturduğu*" yönünde muhalefetini dile getirmiş, Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda Serbest Cumhuriyet Fırkasının kuruluşunda yer almıştır. Ama onun kapanması sonrasında tekrar Cumhuriyet Halk Fırkasına geri dönmemiş, bağımsız mebus olarak mecliste kalmaya devam etmiştir.<sup>7</sup> Mebusluğu bittikten

<sup>3</sup> Şeref Göküş, "Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri", *Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 7, (2013), s. 193-210.

<sup>4</sup> Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 13-14.

<sup>5</sup> Akçura, *age.*, s. 86.

<sup>6</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994, s. 14-15.

<sup>7</sup> Ağaoğlu, *Serbest Fırka*, s. 25-40.



sonra İstanbul Üniversitesi'ndeki hocalığına dönse de hükümet tarafından rahat bırakılmamış ve 1933 yılında üniversiteden uzaklaştırılmıştır. Bu durum oğlu Samet Ağaoğlu tarafından "Türkiye'de bir yabancı olduğu en yüksek yerden söylenmiştir"<sup>8</sup> sözleri ile ifade edilmiştir. Elindeki tüm imkânlar alınmış olan Ağaoğlu, 1939 yılında İstanbul'da hayatını kaybetmiştir.

## I.2. Fikrî Dünyası

Ağaoğlu'nun Fransa'da eğitim aldığı yıllar, siyasal ve sosyal fikrî dünyasında önemli bir etkiye sahip olmuştur. Burada tanışmış olduğu şarhiyatçı Ernest Renan başta olmak üzere, Cemaleddin Afganî ve İttihatçı Ahmet Rıza gibi devrin öne gelen insanları sayesinde bir yandan İslam dünyasındaki geri kalmışlığın nedenleri sorgulama ve çözüm yolları üzerinde düşünme şansı olmuş, bir yandan da Batı'nın gelişmişliğinin nedenleri konusunda kafa yormuştur. Ağaoğlu, İrancı, Pantürkizm, Türk milliyetçisi, ittihatçı, modern İslamcı unvanlarla tarif edilse de onun değişmeyen en önemli bakış açısı batıcı olmasıdır. Ağaoğlu, Batılılaşmayı zihniyet meselesi ve hayat tarzı olarak görüyordu. Ona göre Doğu'da gelişmenin önündeki en büyük engel bencilliktir. Oysa Batı tam tersine kurumsal kimliği her şeyin üzerinde tutmuştur. Yapılması gereken, Doğu toplumlarının bencilliğinin aydınların yardımı ile ortadan kaldırılmasıdır. İşte o zaman Doğu toplumları, dünya üzerinde hak ettiği yeri almış olacaktır.<sup>9</sup>

Ahmet Ağaoğlu, batıcılığı benimsemesine rağmen Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttüğü ikiyüzlü politikalarından da rahatsızlık duymuştur. "Tam 100 senedir ki, Avrupa bizi kurtarmak için ıslahat tavsiye ediyor ve kabul ve icra ettiriyor. Fakat her bir ıslahat felaket için bir mukaddime teşkil ediyor şu hal bir kanun mahiyetini kesb eylemiştir. Hastanın selameti için verilen ilaç bilakis ciğerini parçalıyor. Neden?. Avrupa ıslahat tavsiye ederken bizi değil kendisini düşünüyor. Eğer bizi düşünenecek olsaydı ıslahatın şekil, mahiyet, daire ve vesaitin de tayin ve takdirin bize bırakırdı bizim için en birinci ıslahat; kapitülasyonların ilgası, imtiyazatı ecnebiyesin imhası, ticaret ve sanayi-i dâhiliyemizi teşvik olurdu Avrupa'dan bütün bu ıslahatı talep ediniz hemen cümlesine şiddetle mümanaat eder. Değil yalnız mümanaat, bizim böyle gayet tabii bir arzuda bulunmamızı küstahlık addederek, bizim Avrupa sahasında yaşamak hakkına malik olmadığımızı hükmeder. Bütün bunların yerine bizden kendilerine elverişli, kendi istediği şekil ve mahiyette ıslahat ve Tanzimat'ın icra-ı tatbikini talep eder Herkes kendi menfaatine göre ıslahat ve Tanzimat üzerinde ısrar ediyor. Fransa, bilhassa Suriye'yi iltizam, Rusya ve İngiltere Vilayat-ı Şarkıye ve daha başkaları başka yerleri Şimdi siz kalkın da şu muhtelif arzuları, temennileri telife koyulun;

<sup>8</sup> Samet Ağaoğlu, *Babamın Arkadaşları*, Baha Matbaası, İstanbul 1969, s. 212.

<sup>9</sup> Ayşe Kadioğlu, "Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce-Milliyetçilik*, C IV, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 289.



içinden çıkılmasının ihtimali bile yoktur. Birisi na- razı kaldı mı, hemen bütün ıslahatı alt üst etmek isteyecek ve önünde bin türlü müşkilat çıkarmak için elindeki bütün vesait müracaat edecektir.”<sup>10</sup> Osmanlı Devleti’ndeki meydana gelen gelişmeleri yakinen takip eden Ağaoğlu, Osmanlı’yı gelişmemiş olmakla, dünya medeniyetine bilimsel anlamda katkısı olmadığı şeklinde ithamlarda bulunan Batılılara ve bu durumdan rahatsız olmayan sözde aydınlara çok kızmaktadır: “Ben bir gazeteci olmak münasebeti ile birçok meselelerin mübrem (kaçınılmaz) ve birçok dâhili dertlerimizin artık tahammülfersa bir raddeyi bulmuş olduğunu ve bu gibi mesailin hemen mütalaa ve müzakere edilip hal edilmesi Türklük ve İslamlık için hayati bir lüzum derecesine varmış bulunduğu bütün mevcudiyetimle iman ettiğim halde, birçok müddetten beri harici gavâil dolayısıyla bunlardan bahsetmek imkânı bulamıyordum. Devlet adamlarının durumu buna göre tahmin edilebilir.” diyerek durumu özetlemiştir. Ağaoğlu’nun Malta’da sürgünde olduğu dönemde kaleme aldığı *Üç Medeniyet* isimli eserinde medeniyetleri “Avrupa, İslam ve Budha-Brahma” olarak üçe ayırmıştır. Ona göre, son iki medeniyet yaptığı hatalar nedeni ile Avrupa medeniyeti karşısında yenilmiştir. Bu sebeple diğer iki medeniyetin Avrupa medeniyetini taklit etmesi kaçınılmazdır.<sup>11</sup> Ona göre medeniyet bir bütün olarak düşünülmalıdır. Yani onun bir kısmını alıp bir kısmını bırakmak mümkün değildir. “Aksine hareket etmek bir tür idare-i maslahatçılık olacağı gibi hiçbir olumlu sonuç da vermeyecektir.” Ağaoğlu, Ziya Gökalp’in aksine Batı medeniyetine “kısmîci” bir bakıştan daha ziyade “bütüncü” bir bakışı savunmuştur.<sup>12</sup> “Bu zihniyettir ki kurtuluşumuz için çare sayıp aldığımız bütün müesseseleri ta esasından bozarak aslını değiştirerek yalnız iş göremez değil hatta aksini eyleyecek bir hale sokuyor faydalanmak yerine zarar görüyoruz. O zaman sahte fikir adamlarımızdan mutaassıp ve cahil gelenekçilerimize kadar herkes kınama dilini açarak gördüğümüz kusurları aksi neticeleri hep o müesseselere yüklüyorlar. Bunlar anlamıyorlar veya anlayıp da itiraf etmiyorlar ki kabahat o müesseselerde değildir. Bizdedir, bizim dar kafalarımızda, kör zihniyetlerimizdedir.”<sup>13</sup> Çünkü ona göre medeniyet asla parçalanamaz. Onun bu yönü yeni Türkiye modeline çok uygundu. Bu yüzden uzun yıllar ülkenin kurucuları ile yakın ilişkileri olmuştur.

Ahmet Ağaoğlu, dönemindeki birçok düşünürden farklı olarak Avrupa medeniyetinin kültürü de dâhil olmak üzere topyekûn kabul edilmesi gerektiğini söylemiştir: “Bu durumda Doğu toplumlarının varlıklarını devam ettirebilmek için topyekûn Batı medeniyetini benimsemeleri kaçınılmaz ise

<sup>10</sup> Erdem Karaca, “Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu Islahatı (1913-1914)”, *Akademik Bakış Dergisi*, C III/S. 6, (2010), s. 15-26.

<sup>11</sup> Karaca, *agm.*, s. 19-21.

<sup>12</sup> Tanık Zafer Tunaya, *Türk Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004, s. 129.

<sup>13</sup> Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2013, s. 14-15.





millî kimliğin gerekçesi ne olacaktı?"<sup>14</sup> Bu düşüncesine örnek olarak da tarihte dinini değiştirmeyen hiçbir milletin olmadığını belirtmiştir: "Milletlerin değişen unsurları içerisinde en az değişime uğrayan dildir; o bile zamanla evrim yaşamaktadır." Bu durum: "...milletlerin varoluş nedeninin aslında kültür değil, dil başta olmak üzere milletin somut varlığıdır." Ona göre millî kimliğin ortaya çıkmasını ve devamını sağlayan güç manevî değil, maddidir. "Nasıl ki insanlar görünüm olarak birbirine benzemez ama beraber yaşarlar, tıpkı bunun gibi milletleri de birbirinden ayıran onların maddî varlıklarıdır."<sup>15</sup>

Osmanlı Devleti'nde kötü gidişatın sona erdirmekte çözümün Osmanlıcılık ve İslamcılığın aksine Türkçülükte olduğunu savunan düşünürlerden biri de Yusuf Akçura'dan sonra Ahmet Ağaoğlu olmuştur. Nitekim bu görüşünü *Türk Yurdu*'nun ilk sayısında: "...bugünkü Türk âleminin hududunu, yalnız Türk unsurunu hâvî, Türk medeniyeti, Türk hayatı, Türk tarz-ı maişeti ile geçinen memâlik dairesinde arayacağız." şeklinde ifade etmiştir. Ancak Ağaoğlu, Pantürkizm'i hiçbir zaman Akçura'nın yaptığı gibi siyasi hedef olarak görmemiş daha ziyade kültürel bakış açısı ile bakmıştır. Diğer bir anlatımla Ağaoğlu Türkçülüğü, tıpkı İsmail Gaspıralı'nın ifadeindeki gibi "dilde, fikirde ve işte birlik" ile sınırlı tutmuştur.<sup>16</sup>

Ahmet Ağaoğlu, *millet* ve *milliyet* kelimeleri birbirinden ayırmıştır. Nitekim bunu *Türk Yurdu* dergisinde şu şekilde ifade etmiştir: "Yeryüzünde bir Türk milliyeti var lakin henüz bir Türk milleti teşekkül etmemiştir. Bazıları milliyet kavramını ırka dayamıştır ama ırk yalnız başına milliyet ifade etmez. Bazıları ise milliyeti dinde aramıştır fakat aynı dine mensup olan başka başka milletler teşkil etmişlerdir. Bazıları da milliyeti lisanda bulmaya çalışırlar ancak aynı lisana mensup cemiyetler farklı milletleri oluşturabilmişlerdir. Dolayısıyla, milliyetin esaslarını öncelikle dil ve dilin muhtelif içerikleri –edebiyat, musiki vd.– sonra din ve en sonunda da ırkın izleri oluşturur. Bütün bunlara rağmen milliyet henüz millet değildir. Buradan millet çıkması için bu unsurların ahengdar ve şuurulu bir surette birbirleriyle karışması lazımdır. Türklerde durum tam da budur, milliyet olmanın unsurları vardır ancak henüz birbirleriyle karışmamıştır."<sup>17</sup>

Ağaoğlu'nun kuruluşunda ve büyümesinde büyük emekleri olduğu *Türk Yurdu* dergisi, Osmanlıcılık görüşünü benimsemiş olan İttihat ve Terakki yönetimi ile yakın ilişkileri olmasına rağmen hiçbir zaman onların kontrolü altına girmemiş ve her zaman Türk milliyetçiliği akımını desteklemiştir. Eğer İttihat ve Terakki Partisi ile *Türk Yurdu* arasında bu şekilde bir ilişki olmamış olsaydı derginin 1913 yılından sonra yayınlarına devam etmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu konuyu François Georjeon şu sözler ile ifade etmiştir: "Resmî politikası 'Osmanlıcılık' olan İttihat ve Terakki

<sup>14</sup> Sadoğlu, *agm.*, s. 88.

<sup>15</sup> Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998, s. 410.

<sup>16</sup> Sadoğlu, *agm.*, s. 88.

<sup>17</sup> Özgür Balkılıç, "Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği: *Türk Yurdu* Dergisi (1911-1918)", *Mülkiye Dergisi*, C 34/S. 266, İstanbul 2010, s. 147.





*Cemiyeti alttan alta Türk milliyetçiliği akımını destekliyordu. Enver'in Türk Ocağı gibi milliyetçi örgütlere yardım ettiğini ve Ahmet Ağaoğlu gibi milliyetçilik taraftarı kişileri ödüllendirdiğini biliyoruz. Eğer Türk Yurdu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikasına şu ya da bu biçimde hizmet etmiş olmasaydı, büyük bir ihtimalle 1913'ten, özellikle Jön Türk 'diktatörlüğünün' kurulmasından sonra yayın hayatını sürdüremezdi.”<sup>18</sup>*

Ahmet Ağaoğlu'nun Türk Yurdu dergisinde “Türk Âlemi” başlığı ile kaleme aldığı yazıları, onun Türkçülüğü ve mahiyeti hakkında derin izler taşımaktadır. Ağaoğlu, diğer Türkçü aydınlar gibi, Osmanlı Milleti oluşturma amacını hayalî görmüştür. Buna mukabil *İçtihâd* dergisi yazarı olan Süleyman Nazif ise: “...farklı din, dil ve etnik kökenlere mensup Osmanlı vatandaşlarını bir arada, tek bir devletin çatısı altında tutabilmek için Osmanlılıktan daha elverişli bir stratejinin bulunmadığını, ırka dayalı bir milliyetçiliğin ise kaçınılmaz şekilde bölünmeye yol açacaktır.” şeklinde ifade etmiş, örnek olarak da Büyük Britanya İmparatorluğu'nu göstermiştir. Bu fikre karşı çıkan Ağaoğlu ise, milliyetçiliğin zirve yaptığı bir dönemde Osmanlılık gibi eskide kalmış bir projesinin yürütülemeyeceğini söylemiştir. Çünkü artık her toplumda etnik milliyetçilik ortaya çıkmış, bu sebeple bunun karşısında durmanın imkânsız olduğunu, Osmanlı toplumu içerisindeki Türklerin her anlamda inkişaf etmesi için var güçle Türkçülüğün savunulması gerektiğini söylemiştir. Kaldı ki ona göre, Türk milliyetçiliği asla bölücü değil, birleştiricidir ve bu bakımdan Osmanlılık fikriyatı ile asla tezat oluşturmaz.<sup>19</sup>

Ağaoğlu dini, kul ile Allah arasındaki ilişkileri düzenleyen ibadetler silsilesi olarak görmüştür. Ona göre esas olan inanışlar ve ibadetler olmalıdır. Bunun ötesinde, din içinde zikredilen hukuk, ekonomi, siyaset gibi diğer hususlar dine sonradan girmiştir. “Dini zihniyet ve anlayış ya biz henüz ortaçağ devrini geçmedik biz dini bir vicdan emri ve yaradanla kul arasındaki manevi bağı düzenleyen bir âmilden ziyade hayatımızın maddi ve manevi kısımlarının hepsine hâkim bir prensipler bütünü olarak kabul ederiz. Din, bizi beşikten mezara kadar takip eder ve yalnız ruhi düzenlemeye kalkışır elbisemizden döşemelerimize, okullarımızdan sosyal ve siyasi müesseselerimize kadar hâkim olmak ister” diyerek aslında dinin sadece ibadet kısmında kalmasını istemiştir. Ona göre İslamiyet'in ilk indiği zamandaki Allah'ın birliği ve ibadetler ile ilgili konularda zamanla farklılık olmamasına rağmen dünya işleri ile ilgili hususlarda bir kısım hükümlerin ortadan kalkması veya yenilerinin getirilmesi, dinin esasının inanç ve ibadetler olduğunu ortaya koyduğunu söylemiştir. Yine ona göre eğer Hz. Peygamber hicret etmeden önce vefat etseydi dünya hayatını ikame eden ayetler Medine'de inmiş olacağından

<sup>18</sup> François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, çev. Alev Er, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 68.

<sup>19</sup> Ahmed Ağayef, “Türkler İçinde Millî Hareket”, *Türk Yurdu*, C III/S. 65, (1998), s. 295-296.



bugün elimizde sadece İslam'ın inanç, ibadet ve ahlakla ilgili ayetleri kalacaktı. O, insanın ibadet ve inanç konusunda dine bağlı olması gerektiğini lakin dünya işlerinde ise akıl ile hareket eden insanın bağımsız olması gerektiğine inanmıştır. Bu konuda İslamiyet ile Ortaçağ Avrupası'ndaki Hristiyan dünyası ile kıyaslamakta, onların tıpkı bizim bugün yaptığımız gibi yüzyıllar önce bu hayatı yaşadıklarını, onlarda da din adamları başta olmak üzere dinin hayatlarının her alanına müdahale edildiğini söylemiştir. Zaten ona göre bu dönemi yaşamamış millet yoktur. Ağaoğlu, bunları ifade ederken yanlış anlaşılmaktan da korkmuş ve günümüzde yaşanan sıkıntıların sadece İslam'ın dünya işlerine müdahale etmesinden kaynaklanmadığını, her iki dinin de sadece kutsal kitaplardan ibaret olmadığını, hadis, rivayet, geleneklerinin de olduğunu, ayrıca Hz. İsa'nın uzun süre yaşamadığı için büyük bir Hristiyan toplumu haline gelememiş, bu yüzden dünya işlerini düzenleme vaktinin olmadığını ifade etmiştir. Hâlbuki Hz. Muhammed, 63 yaşına kadar yaşamış, binlerce insan onun getirmiş olduğu dine inanmıştı. Müslüman sayısının artması nedeni ile özellikle Medine döneminde toplum hayatını düzenleyen uygulamalar gelmiştir.<sup>20</sup>

31 Mart Vakası'ndan sonra Türkçüler ile İslamcıların arası açılmaya başlamıştı. Sebebi de "ırkî" milliyetçiliğin İslam dinine uygun olup olmadığıdır. Tartışma, İslamcıların dönemin yayın organı olan *Sebilürreşâd* dergisi üzerinden yapılmıştır. İslamcı kesimin önemli yazarlarından Babanzâde Ahmet Naim *Sebilürreşâd*'ın 212. sayısının "İslam'da Dava-yı Kavmiyet, başlıklı yazısında Türkçüleri *kavmiyetçilik* yapmakla suçlamış ve bunun da İslam'da haram olduğunu söylemiştir. Hatta onları "Halis Türkçüler" ve "Türkçü-İslamcılar" olarak ikiye ayırmış ve "Halis Türkçüler"i dinsizlikle suçlamıştır.<sup>21</sup> Buna karşılık Ağaoğlu, Babanzâde'nin eleştirilerine oldukça yumuşak bir üslupla cevaplandırmıştır. Ona göre, Türkçüler ve İslamcılar ayrı kutupların insanı gibi görünse de ikisinin de hedefi aynıdır. Tıpkı İslamcılar gibi milliyetçiler de İslam dinini savunmaktadır. Tarih boyunca da Türkler gücünün kaynağını inanmış olduğu dininden almıştır. Bu nedenle hiçbir milliyetçinin böyle önemli bir güçten yani İslam dininden vazgeçmesi söz konusu olamaz.<sup>22</sup> Ahmet Ağaoğlu'na göre, milliyetçilik: "İslam kavimleri ne kadar kuvvetli olurlarsa İslam'ın umûmî heyeti de o nispette kuvvet kazanır. O yüzden kavmiyete hizmet etmek aynı zamanda İslami hizmettir." Ahmet Ağaoğlu Türkçülüğü şu şekilde tarif etmektedir: "Şu emel ve gaye Türkleri bir taraftan cehaletten halas ederek seviye-i irfanlarını yükseltmek, Türklüğü anlatmak, diğer taraftan türk ırkına mensub

<sup>20</sup> Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, s. 29-38.

<sup>21</sup> Nazmi Özçelik, *I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987, s. 78.

<sup>22</sup> Sadoğlu, *agm.*, s. 88.



*kimseleri hissiyat ve efkâr-ı kavmiye ile mütehassıs mütefekkir olarak kendi mevcudiyetlerini muhafaza ve müdafaya ve kendi nevilerinin terakki ve tealisine çalışmaya sevk etmekten ibarettir.”<sup>23</sup>*

Ahmet Ağaoğlu, Türkiye’de Cumhuriyetin ilan edilmesinden sonra da İslam dininin yeni kurulan devletin baş aktörü olması gerektiğine inanmakla birlikte dinin reforma tabi tutulması gerektiğini savunmuştur. Dinin içinde bulunan geleneksel yorumların atılması gerektiğini söylemiştir. Ona göre İslam dini bu hali ile Türk milleti içindeki birlik ve beraberliği de bozabilirdi. Oysa hurafelerden arındırılmış bir İslam, ülkenin gelişmesinin baş aktör olacaktır. İslam dinine bakışını bu şekilde ifade eden Ağaoğlu’nun, ilerleyen yıllarda Türkçe ezan ve ibadet konusuna da sıcak baktığı görülmüştür.<sup>24</sup>

## II. CEMALEDİN AFGANİ İLE MÜNASEBETLERİ

Ahmet Ağaoğlu’nun yaşamında üç fikrin hâkimiyeti vardır. Fransa’da bulunduğu talebelik yıllarında kaleme aldığı makalelerindeki fikirleri daha ziyade Afganî’ye dayalıdır. Bu dönemdeki yazıları, İran taraftarı olup Osmanlı aleyhtarı bir yapıdadır. 1894 yılında Azerbaycan’a dönmüş ve Rusya Müslümanlarının gelişip büyümesi için mücadele etmiştir. Ama bu mücadeleden dolayı Rus baskıları artınca İstanbul’a kaçmış ve bu sefer İslamcılarının yayın organı olan *Sebilürreşad*’da yazılar kaleme almaya başlamıştır. Ahmet Ağaoğlu, bazı Batılı düşünürlerin İslam’ın ilerlemeyi engelledikleri yolundaki iddiaları reddetmiştir. Hatta Antik Yunan’daki başta felsefe olmak üzere birçok bilginin İslam’dan Batı’ya geçtiğini söylemiştir.<sup>25</sup> *Sebilürreşad*’da yazı kaleme almaya başladığı bu dönemden sonra İttihatçılarla tanışmış ve *Türk Yurdu* dergisinde yazılar kaleme alması ile onun Türkçü yönü ortaya çıkmış ve dinî düşünceden uzaklaşma dönemi başlamıştır. Son dönemi ise Cumhuriyet dönemidir. Bu dönemden itibaren Ağaoğlu, tam manası ile bir Batıcı olmuştur.<sup>26</sup> Ağaoğlu, Türklerin içinde bulunduğu kötü durumun onların büyüklüğü ile hiç de uyumlu olmadığını düşünüyordu: “*Fakat şu alem son zamanlara kadar vasi’ olduğu miktarda perişan ve azameti derecesinde kendisinden gafil ve bihaber idi. Ecza-yı muhtelifesi yekdiğerini tanımaz, kendi aralarında maddî ve maneî bir rabitanın husulünden aciz ve muattal idi. Osmanlı Türkleri Kafkasya Türklerinden ayrı, Kafkasya Türkleri Kazan Türklerinden, Kazan*

<sup>23</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Siyasiyat: Türk Âlemi 5”, *Türk Yurdu*, C I/S. 7, Tutbay Yayınları, Ankara 1998, s. 198.

<sup>24</sup> “11 Nisan 1926 tarihinde Milliyet gazetesinde çıkan yazısında Cemalettin Hoca’yı savunan ve onu dini geliştirmeye hizmet eden münevver bir hoca olarak tanıtan Ağaoğlu, Cemalettin Hocanın bu davranışına karşı çıkanları “yobaz”, “gerici” gibi sıfatlarla itham eder ve namazda Türkçe Kur’an’ın okunmasını ister. Ağaoğlu, Batı medeniyetinin ezici gücü karşısında diğer medeniyetlerin yaşama şansının kalmadığı; dolayısıyla bütün kurumlarıyla birlikte yeni Cumhuriyetin Batıya yönelmesi gerektiği hususu üzerinde durur.” Tafsilat için bk. Hidayet Aydar, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi Cumhuriyet Dönemi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, (2007), s. 79.

<sup>25</sup> Münir Atalar, “Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, C 2/S. 2, (2018), s.142.

<sup>26</sup> Nuri Yüce, “Ahmet Ağaoğlu”, *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 464.



*Türkleri Azerbaycan Türklerinden., müteferrik idi.” Ona göre bu kötü halin üç şey önemli sebebi vardı: “Mezhep ihtilâfları, siyasi ayrılıklardan dolayı asimile olma ve ma’rifet-i kavmiyenin yokluğudur.”<sup>27</sup>*

Ağaoğlu’na göre, dini konularda çok hassas olan Türkler, başka milletler tarafından çıkarılmış olsa da inandıkları mezheplere sımsıkı bağlanmışlardır. Ama onların bu yapısı, zamanla aralarında mezhep mücadeleleri nedeniyle ihtilâfların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu nedenle Türklüklerini unutmışlar hatta diğer milletlerle Türkler aleyhine itifaklar yapmalarına sebep olmuştur. Ona göre bir diğer neden de siyasi mücadeleler olmuştur. Diğer milletler bu sorunu yıllar önce halletmiş güçlü devletler kurmuşlardı ama Türkler bunu başaramamışlardır. Ağaoğlu, Türkleri çevresine çok çabuk uyum sağlayan, asimile olmaya çok müsait bir kavim olduğunu inanmış hatta daha da ileri giderek: “Öyle ki, kendi şeref ve tarihini, edebiyat ve lisanını hatta millî ananesini unutmaya hazırdır.” demiştir. Ahmet Ağaoğlu, Doğu’da yaşayan Türklerin Batı’da yaşayan Türklerle “Rum”, Batı’da yaşayan Türklerin de Doğu’da yaşayan Türkleri “Acem” diye kabul ettiğini, bu bölünmüşlüğü Türklüklerini unutmalarına sebep olduğunu söylemiştir. Ağaoğlu bu bölünmüşlüğüün sebebini de Türkler arasındaki *ma’rifet-i kavmiyenin* yokluğuna bağlamıştır. Milletteki bu eksiliğin ülkelerin aydınları tarafından da telafisi adına çalışmalar yapılmadığını “*Elbette böyle bir kavimde milliyet şuurundan da eser olamaz. Aynı amal, aynı ideal, aynı gaye ile mütehassıs ve müteharrik olmayan bir unsurun ecza-yı muhtelifesi arasında bittabi’ ne maddî ve ne mane’î alâka bulunur ve bunlar bir hayat-ı perişaneye mahkûm olurlar.*” sözleri ile ifade etmiştir. Ona göre, Türklerdeki bu kötü halin temel nedeni “milliyet” ruhunun olmamasıdır. Bu eksiklik onların Batı medeniyetini taklit etmelerine sebep olmuştur. Hatta ilerleyen yıllarda bu kendini o kadar göstermiştir ki Türklük ve Türkçülüğe bile küçük düşürücü gözle bakmaya başlamışlardır. Ama Ağaoğlu, tüm bunlara rağmen umudunu kaybetmemiştir. Ona göre, Türk dünyasında son zamanlarda yeni yeni başlayan Türklük ve İslâmiyet kaygısı içeren bir takım hareketlenmeler vardı. Ağaoğlu’na göre, Avrupa’nın İslâm dünyası üzerindeki yüzyıllık tahakkümü, Müslümanlar arasında bunun sebebini araştırmaya sevk etmişti. O, bu araştırmayı yapanlar arasında Cemaleddin Afganî’ye ayrı bir parantez açmıştır. “İslâm mütefekkirleri sebep olarak ahlâk bozukluğu, dinî kaideler ve ahkâmın iyi bilinmemesi ve yanlış tatbikini görmüşlerdir. Ve hâl çaresi olarak umumî ahlâkın ıslahı ve bunun içinde dinî ahkâm ve kaidelerin hakkıyla tatbikini istemişlerdir. Her ne kadar bu mütefekkirler Avrupa’nın ilim ve fennini görmeyerek İslâm âleminin meselelerine tek taraflı baktılar ise de, yine de bir cereyanın doğmasına vesile olmuşlardır. İslâm âleminin meselelerinin sadece dinî

<sup>27</sup> Ahmet Ağaoğlu, “Siyasiyat: Türk Âlemi 1”, *Türk Yurdu*, C I/S. 7, s. 13.



kaynaklı olmadığını, Avrupa'nın ilim ve fenninin alınması gerektiğini, zira çöküşün asıl sebebinin cehalet ve kötü idare olduğunu gösteren yine bir Türk olan Şeyh Cemâleddîn Afgânî'dir. Cemâleddîn Afgânî'nin fikir ve düşüncelerinden müllhem olarak "Ulûm ve fûnun-ı garbiye ile mücehhez, ahlâk ve şemâil-i islâmiye ile müselleh olarak eski İslâmiyeti ihya emeli Türkler arasında müşahede edilen cereyanın birincisidir." sözleri ile Afgânî'nin bu araştırmalarda en önde olduğunu ifade etmiştir.<sup>28</sup>

Afgânî'nin gerek Avrupa'da ve gerekse Dersaadet'te bulunduğu yıllarda Batıcı, Türkçü, İslâmcı olarak farklı düşüncelere sahip birçok Osmanlı aydını onun sohbetlerinden veya kaleme aldığı yazılarından doğru- dan veya dolaylı olarak etkilenmiştir.<sup>29</sup> Bunlardan biri de Türkçü görüş- lere sahip Ahmet Ağaoğlu'dur.<sup>30</sup> Ağaoğlu, kurucularından olduğu Türk Yurdu dergisinde, Cemaleddin Afgânî başta olmak üzere Musa Cârul- lah'ın, İsmail Gaspıralı gibi devrin önemli şahsiyetlerinin görüş ve biyog- rafilerini yayımlamıştır.<sup>31</sup>

Afgânî'nin Hindistan'da Farsça basılmış olan "Milli Birlik Felsefesi ve Dil Birliğinin Gerçek Mahiyeti" adlı kitapçıkta hangi etnik kökenden olursa olsun, doğuda yaşayan ve gelişimini gerçekleştirmek isteyen her milletin, öncelikle kendini tanıması, soyuna ve köküne bağlanarak, diline ve dinine sahip çıkması fikri, Ağaoğlu üzerinde derin tesirlere neden ol- muştur.<sup>32</sup> Çünkü o dönemde bunu yüksek sesle ifade edebilecek pek de fazla kimse yoktu. Zira İslamcı yazarlar, bu tarz düşünce sahiplerini zın- dıklıkla itham etmişlerdir. Nitekim gerek Afgânî ve gerekse Ağaoğlu bu tarz saldırılara maruz kalmışlardır. Afgânî'nin dinden hurafelerin atıl- ması konusundaki düşünceleri Ağaoğlu tarafından kabul görmüştür. On- lara göre din sade olmalı, sade yaşanmalıdır. Nitekim Yusuf Akçura, Ağaoğlu ile Cemaleddin Afgânî'nin fikri benzerliği hakkındaki düşünce- lerini şu sözleri ile ifade etmiştir: "Ağaoğlu Ahmet Bey'e, Türkçülük cereya- nında hususi bir mevki ayırmak lazımdır, itikadındayım. Ağaoğlu Ahmet Bey, Türk milliyetçiliği fikrine Şeyh Cemâleddîn Afgânî gibi bilcümle Müslümanla- rın, hatta bütün Doğuluların hayat, saadet, istiklal ve istikbali kaygısıyla birkaç merhaleden geçerek ulaşmıştır."<sup>33</sup>

Ahmet Ağaoğlu'nun Afgânî ile tanışması Paris'te olmuştur. Afgânî

<sup>28</sup> Ağaoğlu, "Siyasiyat: Türk Âlemi 1", s. 14-17.

<sup>29</sup> Mehmet Kuru, *Cemaleddin Afgânî'nin Osmanlı Ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2020, s. 60-107.

<sup>30</sup> Hayreddin Karaman, "Cemâleddîn Afgânî", *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 457.

<sup>31</sup> Nazmi Özçelik, *I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler*, Ankara Üni- versitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987, s. 67.

<sup>32</sup> Şamil Kurbanov, *Cemaleddin Afgânî ve Türk Dünyası*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011, s. 43.

<sup>33</sup> Akçura, *age.*, s. 200.





de o sıralarda şehre gelmişti.<sup>34</sup> Ahmet Ağaoğlu yayınlanmamış olan otobiyografisinde o günü şu şekilde aktarmıştır: “İslam âlemi mütefekkirlerinden Cemâleddîn Afgânî Hazretleri, Paris’teki ikametleri esnasında benim mütevazı meskenimi, başkalarına tercih etmek lütfunda bulunmuşlardı ve haftalarca beraber kalmıştık...” “Evvelce meçhul bir Afganlı derbeder dervîşi<sup>35</sup> hapisten kurtarıp kendi ikametgâhında alıkoyan Ahmed Beye, sonra meşhur bir Afganlı seyyah şeyhi de -belki aynı odada- misafir etmiş demektir!” Bu misafirlik sırasında Afgânî ile uzun sohbetler yapma fırsatı bulan Ağaoğlu, tıpkı onun gibi mezhep konusuna çok mesafelidir. Ona göre temelsiz ve hiçbir anlam ifade etmeyen mezhep ayrılığı, İslam dünyasına büyük zararlar vermiştir. Aslında bu konuda yalnız da değildir. Kafkasya’nın önemli düşünürleri Gaspıralı İsmail Bey, Hüseyin zade Ali ve Topçubaşı Ali Merdan de aynı düşünce dedir.<sup>36</sup>

Ahmet Ağaoğlu ile Afgânî arasında yapılan sohbetlerin bir konusu da günümüzde de tartışmaların kaynağı olan Afgânî’nin doğum yeri meselesidir. Çünkü ona karşı yapılan eleştirilerin büyük çoğunluğu buradan gelmiştir. Bu konuda Ağaoğlu’na: “Benim babam ve annem aslen Merâgalı’dır, fakat sonra Hemedan’a gelmişler, ben Hemedan’da doğdum. Fakat ben daha süt emerken babamın işleri bozulduğu için Afganistan’a hicret mecburiyetinde bulunmuşuz.”<sup>37</sup> demiştir. Onun bu sözleri bu konuda tartışmaları kısmen de olsa bitirmiş ve aslen Âzeri Türkü olduğu iddiasını kuvvetlendirmiştir.<sup>38</sup> Nitekim Mirza Lütfullah başta olmak üzere Nikki Keddie gibi birçok yazar Afgânî’nin çok geniş otobiyografisini yayımlamıştır.<sup>39</sup>

Afgânî’nin Ahmet Ağaoğlu üzerinde bıraktığı tesiri göstermesi bakımından Ağaoğlu’nun kadın ve alfabe konusundaki görüşleri önemlidir.

<sup>34</sup> Tafsilat için bk. Muhammed Mahzumî Paşa, *Cemâleddîn Afgânî’nin Hatıraları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006, s. 26-28.

<sup>35</sup> “Ahmet Bey, Paris’te iken Doğu ve Batı âlimlerini mukayeseye yarayan tuhaf bir hadisenin daha şahidi olur. Evvelce Doğunun şahlarından birisiyle, Batının bir hükümet reisini yan yana görmüştü. Bu sefer de Doğunun dervişlerinin birisiyle Batının müdekkikleri arasında bulunur. Ye bu garip hadise kendisinin de dediği gibi, müstakbel mukadderatının tayinine vesile oldu. İran Şahı Paris’te bulunduktan bir müddet sonra, bu büyük şehre Afganlı bir derviş gelip çıkar. ‘Gayet güzel, uzun boylu, esmer ve dolgun yüzlü, göğsüne kadar uzayan kalın kara sakallı, üzeri tespihlerle örtülü bu acaip adam’, birçok seyyah dervişler gibi diyar diyar dolaşarak İstanbul’a gelmiş ve İstanbul’da iken İran Şahı’nın Paris’e gitmiş olduğunu işitmiş ve bunun üzerine, kendi kendisine: - Mademki Şah-ı İran be Paris mireved, men ki Şahı cihanem çera nerevem? Demiş ve Paris yolunu tutup oraya kadar gelmiş. ‘Şahı cihan’ Paris sokaklarında garib derviş kıyafetiyle, elinde keşkül ve asasıyla dolaşırken, polis yakalamış, yersiz, yurtsuz bir serseri diye derhal tevkifhaneye tıkmış. Bir gazeteden, Doğulu bir dervişin tevkif olunduğunu haber alan Ahmet Bey, tevkifhaneye gidip adamcağızı kendi ikametgâhına oturtmak taahhüdüyle kurtarır; Paris matbuatı. Dervişle, dervişin serbest ve orijinal sözleriyle alakadar olur ve nihayet Ahmet Bey’in sevgili üstadı, İran din ve medeniyeti mütehasıslarından Darmester diğer müsteşriklerden bazıları da Ahmet Bey’in aracılığı ile derviş görür ve konuşurlar. Dermesteter, dervişle yaptığı sohbetin hülâsasını yazıp kendisine vermesini Ahmet Bey’den ister. Bu hülâsa üstadın mukaddimesiyle «Jurnal de Debka (Journal des Debats)»da aynen yayınlanır. Bu hikâyeyi daha ziyade tafsil at ile anlattıktan sonra Ahmet Bey şöyle diyor: ‘İşte benim ilk kere, matbuat sahasına atılmam bu suretle cereyan etti ve o günden bu yana kadar talimimizi tayin eyledi.’ Bk. Akçura, age., s. 211.

<sup>36</sup> Akçura, age., s. 213-217.

<sup>37</sup> Ağayef, “Türkler İçinde Millî Hareket”, *Türk Yurdu*, C 3/S. 65, (1998), s. 200.

<sup>38</sup> Karaman, agm., s. 456.

<sup>39</sup> Tafsilatı bilgi için bk. Nikki Keddie, *Cemâleddîn Efgani Siyasî Hayatı*, çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997, s. 13.





Ağaoğlu'na göre, İslam ülkelerinin kurtuluşu ve yükselmesi için iki sorunun çözülmesi gerekmektedir. Kadın meselesi ve alfabe ıslâhı. *“Müslümanların kurtarılması, onların manevi, hatta siyasi kalkınmaları şu iki meselelerin halline bağlıdır. Onlar kadın meselesi ve alfabesinin ıslahıdır.”* *“Zamanımız Müslüman kadını, ancak serbest ve şuurlu bir ana ve bir zevce oluncadır ki sosyal görevini his ve ifa edebilecektir; Yalnız bu şartlar dâhilinde çocuklar karakter ve iradesini terbiye ve onlara yüksek hissiyat ve asil fikirler telkin edebilir; bugünkü şartlar dairesinde Müslüman kadını çocuklara birtakım manasız mevcudiyetlerden ibarettir.”* *“Boğucu harem havası içinde geçirilen tembel ve sırf hayvanî bir hayat, kadının bedeni gelişmesine de müsaade etmediğinden ırkın bedeni çöküşüne de sebep olmuştur. Alfabenin güçlüğü ise okuyup yazmayı çok zorlaştırdığından Müslümanların akıl ve kalblerinin aydınlatma yolunu kapamaktadır. Kadın ve alfabe işte İslam âleminin en hakiki iki düşmanı, onun tedavi olunamayan iki hastalığı ki onların tesiri altında bu âlem yavaş yavaş mahvolmaktadır. Yalnız son zamanlarda Müslümanlar bu iki meseleyi ciddiyetle nazar-ı dikkate almaya başladılar. Lakin bu hususlarda İstanbul'da, Kahire, Bombay ve Kalküta'da gösterilen himmet ve gayretler ki erkeklere olduğu gibi kızlara da mektep açmak ve alfabe ıslahı teşebbüsünde bulunmakla ortaya çıkmaktadır, kâtif sayılamaz; bütünü bu gayretler, mutlaka ölümü doğurabilecek müzmin ve öldürücü hastalığa karşı zayıf ve geçici ilaçlar derecesindedir. Müslüman âleminin uyanması ve o âlemin medeni milletler muhitine girebilmesi için, çok şiddetli bir sarsıntıya ihtiyaç vardır; Müslümanların kendi reformasyon devrini geçirmeleri ve içlerinden gayet kuvvetli bir irade sahibi ve nefsinin iş için tamamen fedaya hazır bir adamın gelip çıkması lazımdır.”* Afganî de kadının eğitimine çok önem vermekte, bu eğitimi tıpkı Ağaoğlu gibi çocuğunun eğitimi ile ilgilenmesi gereken bir anne gözü ile bakmaktadır. Onlara göre, alfabe ıslah edilerek kız çocuklarının eğitimine ağırlık verilmelidir. Bunun için İslam memleketlerinde okullar açılmalı ve gelecek nesilleri yetiştirecek olan kız çocuklarına bir anne gözü ile bakılmalı ve iyi bir eğitim alması sağlanmalıdır. Ahmet Ağaoğlu'nun: *“...Müslümanların kendi reformasyon devrini geçirmeleri ve içlerinden gayet kuvvetli bir irade sahibi ve nefsinin iş için tamamen fedaya hazır bir adamın gelip çıkması lazımdır.”*<sup>40</sup> sözlerinden de Paris'te tanışıp misafir ettiği ve kendisinden çokça istifade ettiği Afganî'yi kast ettiği de görülmektedir.

## SONUÇ

XIX. yüzyıl İslam dünyasında siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitim alanlarında buhranlı günlerin başlamış olduğu bir dönemdir. Doğu'da yaşayan Müslüman milletler, başta İngilizler olmak üzere, siyasî birliğini tamamlamış Batılı devletlerin sömürü düzenleri altında ezilmişlerdir. Böyle

<sup>40</sup> Akçura, age., s. 219-220.



bir dönemde, İslam dünyasındaki bölünmüşlüğü, geri kalmışlığın nedenleri ve çözüm yolları üzerinde düşünen insanlar, fikirler beyan etmişlerdir. Siyasal, sosyal, ekonomik ve eğitim alanında birbirine benzer veya farklı birçok görüş ortaya çıkmıştır. Cemaleddin Afganî, böylesi bir ortamda ortaya çıkan ve çağdaşlarından farklı düşüncelere sahip olması nedeni ile çok tartışılan bir şahsiyet olmuştur. Doğum yeri ve mezhebinden başlayan uzun tartışmalar, sevenleri ile sevmeyenlerinin bugün bile içinden çıkamadığı kısır bir döngü hâlini almıştır.

Doğu'nun en mümbit topraklarında yüzyıllar boyunca özgür yaşamış fakat ilerleyen yıllarda Rus zulmüne uğramış, kimlikleri yok edilmek istenen bölgede yaşayan Türk aydınlar üzerinde de Afganî'nin tesiri inkâr edilemez. Özellikle Rusların, Müslümanlık ve Türklük kimliklerini yok etme arzusu, onlarda milliyetçi duygularının daha da yükselmesine neden olmuştur. Ahmet Ağaoğlu başta olmak üzere birçok Müslüman Türk aydını, Türk halkının dini ve etnik kimliğini kaybetmemesi için çok büyük gayret sarf etmiş, fikirler ortaya koymuştur.

Ağaoğlu, Paris'te yaşamış olduğu dönemde radikal düşüncelere sahip iken, ilerleyen yıllarda Ahmed Rıza ve Cemaleddin Afganî'den etkilenerek İslâmcı ve Türkçü fikirlere sahip olmaya başladığını görülmektedir. Paris'te evinde misafir ettiği Afganî ile yaptığı sohbetler onun doğum yeri, mezhebi, mensubiyeti konusunda önemli bilgiler vermiştir.

Sonuç olarak özellikle Afganî'nin Türkçülüğün İslam dinine aykırı olmadığı yönündeki görüşleri, mezhepler konusundaki ezber bozan düşünceleri, İçtihad kapısının asla kapanmadığı, kadın ve alfabe konusundaki fikirleri ve de en önemlisi onun mücadeleci ruhu, Ağaoğlu tarafından her zaman takdirle karşılanıp, takip edilmiştir.



## KAYNAKLAR

- AGAYEF (AĞAOĞLU), Ahmed, “Siyasiyat: Türk Âlemi 5”, *Türk Yurdu*, C I/S. 7, İstanbul 1911, s. 14-17.
- \_\_\_\_\_ “Türkler İçinde Millî Hareket”, *Türk Yurdu*, C 3/S. 65, İstanbul 1998, s. 200-410
- \_\_\_\_\_ *Serbest Fırka Hatıraları*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- \_\_\_\_\_ “Siyasiyat: Türk Âlemi 1”, *Türk Yurdu*, C I/S. 7, Tutibay Yayınları, Ankara 1998, s. 295-296.
- \_\_\_\_\_ *Üç Medeniyet*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2013.
- AĞAOĞLU, Samet, *Babamın Arkadaşları*, Baha Matbaası, İstanbul 1969.
- AKÇURA, Yusuf, *Yeni Türk Devletinin Öncüleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- ATALAR, Münir, “Ahmet Ağaoğlu (1869-1939)”, *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi (OTAD)*, 2/2, (2018), s. 139-151.
- AYDAR, Hidayet, “Türklerde Anadilde İbadet Meselesi Cumhuriyet Dönemi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 15, (2007), s. 71-79.
- BALKILIÇ, Özgür, “Rüşeym Halinde Türk Milliyetçiliği: *Türk Yurdu Dergisi* (1911-1918)”, *Mülkiye Dergisi*, C 34/S. 266, (2010), s. 125-170.
- GEORGEON, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura (1876-1935)*, Alev Er (çev.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- GÖKÜŞ, Şeref, “Ahmet Ağaoğlu: Hayatı, Eserleri Ve Din Eğitim-Öğretimi Görüşleri”, *Toplum Bilimleri Dergisi*, S. 7, (2013), s. 193-210.
- KADIOĞLU, Ayşe, “Milliyetçilik-Liberalizm Ekseninde Vatandaşlık ve Bireysellik”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce-Milliyetçilik*, C IV, Ed. Tanıl Bora, İletişim Yayınları, İstanbul 2002, s. 289.
- KARACA, Erdem, “Ahmet Ağaoğlu’nun Kaleminden Şarki Anadolu İslahatı (1913-1914)”, *Akademik Bakış Dergisi*, C 3/S. 6, (2010), s. 15-26.
- KARAMAN, Hayreddin, “Cemâleddîn Afgânî”, *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C X, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 456-466.
- KURBANOV, Şamil, *Cemaleddin Afgânî ve Türk Dünyası*, Doğu Kitabevi, İstanbul 2011,
- KEDDIE, Nikki, *Cemâleddîn Efgani Siyasî Hayatı*, çev. Alaeddin Yalçınkaya, Bedir Yayınevi, İstanbul 1997.
- KURU, Mehmet, *Cemâleddîn Afgânî’nin Osmanlı Ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri*, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2020.



- ÖZÇELİK, Nazmi, *I. Yayın Döneminde (1911-1918) Türk Yurdu Mecmuasının Ortaya Koyduğu Görüşler*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1987.
- MAHZÛMÎ Paşa, Muhammed, *Cemâleddîn Afgânî'nin Hatıraları*, Klasik Yayınları, İstanbul 2006.
- SADOĞLU, Hüseyin, "Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü" , *Türk Yurdu Dergisi*, Y 100, S. 281, İstanbul 2011, s. 84-88.
- SAKAL, Fahri, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.
- TUNAYA, Tarık Zafer, *Türk Siyasî Hayatında Batılulaşma Hareketleri*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2004.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1998.
- YÜCE, Nuri, "Ahmet Ağaoğlu", *İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, C I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 464-466.